

Історія теріологічних досліджень в регіоні Чорноморського біосферного заповідника

Зоя Селюніна

Чорноморський біосферний заповідник (Гола Пристань, Україна)
e-mail: scirtopoda@gmail.com; orcid: 0000-0003-3037-0742

SELYUNINA, Z. History of theriological research in the region of the Black Sea Biosphere Reserve. — The history of the study of fauna is connected with the history of economic development of the region. Faunal studies of southern Ukraine can be divided into three periods: descriptive, inventory (with species taxonomy), and monitoring. These periods do not have clear time limits and overlap with each other. The most intensive studies of flora and fauna, including theriological studies were carried out in the 1920s, the result of which was the creation of the Seaside and Sand Reserves, of which the Black Sea Reserve became a part. After the subordination of the Black Sea Reserve to the Academy of Sciences, theriological research acquired a more systematic direction and moved to a higher level. In addition to unsuccessful acclimatisation works, inventory studies, studies of biology and modern taxonomy of various groups of mammals, primarily rodents and protected species were conducted. The monitoring period of the study of mammals continues and studies cover issues related to the role of mammals in the ecosystems of the region and the impact of anthropogenic load on populations.

Вступ

Чорноморський біосферний заповідник і в цілому регіон його розташування — цінний природний комплекс, який, на жаль, фрагментований внаслідок острівного характеру природних ділянок, почленованих антропогенними ландшафтами, включаючи системи гідро- і лісомеліорації.

Історія будь-яких фауністичних досліджень завжди пов'язана з розвитком господарської діяльності в регіоні і антропогенної трансформації природи. В цьому допомагають палеонтологічні та археологічні дослідження. Освоєння регіону починається з опису його природних умов, в тому числі й фауни. Неминучий конфлікт між господарською діяльністю та природним оточенням веде до історичних змін в фауні регіону.

Тому історія досліджень фауни на території Чорноморського біосферного заповідника (ЧБЗ) — це також й історія змін природоохоронних і дослідницьких пріоритетів та відповідних змін самої фауни, зокрема й теріофауни, а не лише наших знань про неї.

Цей огляд і має на меті описати таку історію.

Характеристика регіону

До регіону Чорноморського біосферного заповідника відносять території, що розташовані між 46,545° та 46,122° п.ш. та 31,537° і 32,278° сх.д. До їх складу входять Кінбурнський та Ягорлицький півострови, Збур'ївська, Іванівська та Кінбурнська арени Нижньодніпровських пісків, приморський степ уздовж узбереж заповідних Тендрівської та Ягорлицької заток, загальною площею суходолу регіону біля 50 тис. га.

Район розташування ЧБЗ здавна обживався людьми. Перше відоме поселення відноситься до часів давньогрецької колонізації Причорномор'я (Ягорлицьке античне поселення) і датоване VI ст. до н.е., це колонія іонійських греків, пам'ятка археології національного значення. Поблизу розташовані сліди інших, пізніших, грецьких поселень (4–3 ст. до н. е.). До цього ж періоду належать численні, згадані в археологічних джерелах, скіфські стійбища, що розташовані в зоні Кінбурнської коси та по берегах Ягорлицької та Тендрівської заток [Оленковський 2008].

Велике значення для дослідження фауни мали роботи з вивчення викопних залишків фауни [Підопличко 1954; Топачевський & Скорик 1984; Рековець 1994 та ін.]. За цими й іншими свідченнями на півдні України довгий час водилися кінь дикий, кулан, тур, зубр, сайгак, нині вони зникли. Наприкінці XIX й початку XX ст. різко скоротилися чисельність та ареал видри, куниці лісової, борсука, зник байбак, довгий час тут не зустрічалися свиня дика і вовк [Сокуп 1961]. Загалом на півдні України під впливом господарської діяльності зникли 10 видів ссавців.

Довгий час степи на півдні України були володіннями кочівників. Про тваринний світ цього регіону збереглися лише уривчасті дані у Геродота (VI книга «Історії»), у «Повчанні» Володимира Мономаха, у грамотах і доповідях XIV–XVII ст. [Кириков 1959].

Більш точні та докладні дані про звірів, що мешкають у цих місцях, стали надходити наприкінці XVIII та на початку XIX ст., коли почалося освоєння цих земель: «Критичний опис Таврійської області за її місцезнаходженням і трьома царствами природи» [Габимуль 1785], повідомлення Ф. Фальц-Фейна, А. Мейера, К. Кесслера [Кириков 1959], «Пояснювальний каталог Природничого музею Херсонського Губернського Земства» [Пачоський 1906] (рис. 1).

Ситуація помітно змінилась лише в XVIII ст., з входженням цих територій в склад Російської імперії в результаті Російсько-Турецьких війн, коли почалося активне освоєння цих земель. Як наслідок, все більші площі степових ландшафтів залучаються до сільськогосподарського використання (скотарство і землеробство). Крім того, ліси на Нижньодніпровських аренах починають інтенсивно вирубувати на різні потреби (військові, будівельні, паливні) [Черняков 2007].

Рис. 1. Одні з перших публікацій про фауну ссавців регіону Чорноморського біосферного заповідника: [Пачоський 1906; Браунер 1929].

Заключна крапка в процесі антропогенних змін природи регіону поставлена в середині XIX в., коли з відміною кріпосного права селяни отримали в наділі ділянки землі. У прагненні захистити нові землі Росія сприяла заселенню території. Був створений казенний земельний фонд, який продавався і роздавався дворянам та міщанам на пільгових умовах [Орлова & Ратнер 1993]. С цього часу відбувається стрімке збільшення чисельності населення і до середини XIX в. його густина становить 10–17 чол. на кв. версту [Кириков 1959]. Про значні темпи росту населення в регіоні красномовно свідчать демографічні дані зі Звіту інженера шляхів сполучення В. Руммеля [1899]. У наведених ним статистичних даних значиться, що протягом 10 років (1886–1896 рр.) приріст кількості жителів в Дніпровському повіті склав 8,5 %.

Помітні зміни в характері господарської діяльності відбулися на межі XIX–XX ст. У цей період вели боротьбу з аборигенними копитними, які конкурували зі свійськими за пасовища. Велася спрямована боротьба зі степовими гризунами, чисельність яких різко збільшилася з розвитком землеробства. Так, в 1883 р. за рік було знищено 7 млн. ховрахів¹. Великі хижачки були повністю знищені: згідно з архівними матеріалами, останній вовк був вбитий на території Херсонської губернії в 1916 р.

Історія теріологічних досліджень

Історію теріологічних досліджень регіону можна поділити на три періоди: описовий, інвентаризаційний (з видовою систематикою), моніторинговий. Всі періоди не мають чітких часових меж та перекриваються.

¹ Інформація з медійного джерела: Захаров, А. 2013. Вредитель — мягкий и пушистый. Веб-сайт «Мой город Херсон» ([URL](http://www.moygorod.com.ua/)).

Описовий період

Упродовж ХХ ст. фауну ссавців Нижнього Дніпра в цілому та регіону заповідника вивчали О. Браунер [1913, 1929], О. Мигулин [1927, 1938], М. Шарлемань [1929], В. Гептнер та інші. В 1925 році комісія Народного комісаріату просвіти (Наркомпрос), яка працювала в Асканії-Новій з 15 по 31 серпня², рекомендувала: «приєднати до Асканії о-ви Джарилгач, Чурюк і Тендру». В 1929 р. на території створених в 1927–1928 рр. «Приморських та Піщаних заповідників» працювала експедиція Наркомзему та Укрнауки, до якої увійшли О. Браунер, М. Шарлемань та ін. Фауну цих заповідників вивчали зоологи столичних ВУЗів (м. Харків), серед них — Я. Зубко (1936–1939), який склав перший анований список видів ссавців заповідника. У цьому списку були відсутні ратичні тварини, на той час відсутні (свиня дика ще не була реакліматизований тут, олені були завезені пізніше, чисельність сарни була на дуже низькому рівні).

Після війни, що тривала тут протягом 1941–1943 рр., теріологічні дослідження на території заповідника поновилися лише у 1947 р.

Наприкінці 1950 р. була організована тотальна комплексна державна ревізія всіх заповідників. 29 серпня 1951 р. вийшла постанова РМ СРСР № 3192 «Про заповідники», а 25 вересня вийшла і «дублююча» всеукраїнська постанова № 2738 «Про заповідники». В Україні було ліквідовано 19 заповідних об'єктів республіканського і місцевого значення. Чорноморський заповідник втратив землі на о. Джарилгач (919 га), а з ними й акваторію Джарилгацької затоки.

Не можна не згадати, що заповідники захищали багато вчених: Д. Папанов, П. Мантейфель, П. Погребняк, І. Підоплічко, Г. Білик, М. Воїнственський. На захист заповідників виступила й українська влада. Документи свідчать, що питання ліквідації Чорноморського заповідника обговорювалося всерйоз. Чорноморський заповідник перевели у відання Головного управління заповідників при РМ СРСР [Черняков 2007].

На початку 1950-х років, після Сталінського плану «Перетворення природи», думками теріологів опанували ідеї акліматизації та реакліматизації тварин, насамперед мисливських. У 1950 р. розпочато роботи з реакліматизації бабака. Під керівництвом М. Клименка на Потіївській ділянці було випущено кілька особин бабака, але експеримент не вдався: навесні жодна особина не вийшла зі сплячки.

Друга спроба акліматизації цього гризуна проведена 1962 р., роботи проводилися співробітниками заповідника Б. Сабіневським та С. Мілінським під керівництвом О. Гізенка.

² У складі комісії були відомі науковці: президент ВУАН В. Липський, проф. В. Редикорцев, проф. Д. Свириденко, проф. М. Завадовський, проф. Є. Оппоков, проф. А. Яната, експерти Д. Третьяков та В. Станчинський.

В 1958 р. РМ УРСР своїм розпорядженням № 946-р передає Чорноморський державний заповідник до АН УРСР. Для прийому заповідника Президія АН створила комісію у складі: заст. директора Інституту зоології з АГЧ О. Петерса, заст. головного бухгалтера В. Рознатовського та молодшого наукового співробітника В. Топачевского. На нараді у заступника голови Ради Міністрів УРСР з ліквідації українських заповідників від АН УРСР були присутні згадані вище науковці³, завдяки принциповій позиції та особистій громадській мужності яких заповідники відстояли.

Після підпорядкування Чорноморського заповідника Академії наук України наукові дослідження на його території набули цілеспрямованого характеру та перейшли на більш високий рівень.

У регіоні, як й по всій країні, були продовжені акліматизаційні роботи. Для захисту острівних гніздових орнітокомплексів проводилися регуляторні заходи (рис. 2). У квітні 1957 р. з балансу зоопарку інституту «Асканія-Нова» на баланс заповідника безоплатно, у порядку спільного експерименту, передали 20 голів оленів з урочища Буркути (його від Асканії-Нова було передано Заготівельній конторі, а потім лісгоспу). Оленів своїм ходом женуть на Соленоозерну ділянку. Це гібридна форма оленя плямистого та кількох підвидів оленя благородного, введена в «Асканії». На початку 1962 р. у заповіднику було понад 70 оленів, а у 1963 р. — понад 120. У 1973 р. на Соленоозерній ділянці було 400 голів. Таке збільшення кількості великих тварин призвело до негативних наслідків для лісостепових біоценозів заповідних ділянок. З цього моменту починається серія нових експериментів з акліматизації ссавців на території заповідника. Основною рушійною силою цих експериментів був О. Гізенко, старший науковий співробітник Інституту зоології АН УРСР, який з лютого 1959 р. до грудня 1961 р. керував науковою роботою заповідника.

Рис. 2. Регуляція чисельності хижих на островах (у центрі — М. Латишев, директор заповідника у період 1954–1965 років).

³ Поіменно: І. Пидопличко, П. Погребняк, М. Воїнственський, Г. Білик, І. Сокур.

У квітні 1961 р. з ініціативи О. Гізенка на ділянках «Ягорлицький Кут» та «Потіївський» були випущені бабаки степові. Наступного 1962 р. О. Гізенко рекомендує до акліматизації на заповідних територіях фазана, тетерева-косача, турача, куріпку білу, лань, борсука азійського, кроля дикого, сайгака (на Тендрі). Він же рекомендує створити на Ягорлицькому Куту штучне водоймище і дендропарк площею до 10 га, і перетворити Тендру на «оазис» — щорічно саджати по 5–10 га лісу. На щастя, тоді обмежилися однією штучною водоймою. Але ідея створення штучних водойм у заповідному степу для залучення водоплавних птахів була реалізована на Потіївській ділянці через кілька років. У жовтні 1962 р. на о. Орлів ділянки «Соленоозерна» були випущені з метою акліматизації 22 екз. кроля дикого. Кролики не прижилися — вже в наступному 1963 р. жодних слідів їхньої життєдіяльності не відзначено.

У жовтні 1964 р. у заповіднику було зроблено спробу акліматизації зайця білого та песця. Справа обмежилася перетримкою тварин у вольєрах на заповідних ділянках; до випуску у природу не дійшло.

Окрім випадків акліматизації звірів на заповідній території, у 1955–1970 рр., які знайшли підтвердження у публікаціях та документах, відомі також спроби поселити на піщаних аренах верблюда двогорбого. Двох верблюдів гнали своїм ходом, ймовірно, з Асканії-Нова (виконавець Г. Зима, бл. 1955–1956). Однак верблюди не прожили на Соленоозерній ділянці і двох місяців, померли або через хвороби, або через неправильний догляд. У 1960-х роках на Волижин ліс завезено зайців білих, 2–3 особи, проте після випуску їх у природу їхня доля невідома.

Інвентаризаційний період

Перший список теріофауни нашого регіону складений ще у 1940 р. відомим харківським зоологом Я. Зубком [Зубко 1940]. В ньому, зокрема, відмічені 37 видів ссавців, але в цьому списку не було ратичних ссавців, які під час дослідження не були зафіксовані.

Фауну дрібних ссавців півдня України, зокрема й на території ЧБЗ, вивчали співробітники кафедри зоології Харківського державного університету [Лисецький 1959]. Видовий склад гризунів заповідника вивчав викладач Херсонського педінституту В. Іздебський (1965)⁴. Дослідження фауни дрібних ссавців заповідника та загалом Нижнього Дніпра можна знайти в низці його праць [Загороднюк 2022]. Роботи з вивчення ховраха малого у 1962–1963 рр. проводила Є. Решетник (рис. 3). На Потіївській ділянці та прилеглих територіях для досліджень було здобуто 82 особи, отримано гібриди малого і крапчастого ховрахів (загинули).

⁴ Ним 1965 р. захищено дисертацію на здобуття ступеню кандидати біологічних наук за темою «Гризуни Нижнього Придніпров'я: Фауна, екологія та практичне значення».

Рис. 3. Експедиція С. Решетник до Солоноозерної ділянки.

З 1963 р., з часу появи на берегах Дніпро-Бузького лиману ондатри заповідник веде тему з вивчення цього виду (в архіві є звіти Д. Берестеннікова за 1970–1974 рр.) [Берестенников *et al.* 1969].

1967 р. опубліковано Праці Чорноморського державного заповідника, присвячені 40-річчю заповідника, в яких представлено і результати досліджень теріофауни заповідника. Зокрема, у збірнику представлено результати досліджень теріофауни регіону заповідника, які проводили В. Абеленцев та О. Гізенка. В списку В. Абеленцева — 6 видів комахоїдних, 10 видів рукокрилих, 10 видів хижих [Абеленцев 1967]. На жаль, список В. Абеленцева обмежений лише «корисною» теріофауною. Більш повний перелік ссавців заповідника та їх поширення по ділянках заповідника представлений О. Гізенком [1967]. У цих двох списках є розбіжності та невідповідності. Приміром, за списком В. Абеленцева всі три бурозубки (мідиці мала і звичайна та кутора мала) на ділянках заповідника відсутні, а у списку О. Гізенка ці види відзначені для лісостепових ділянок. Список О. Гізенка повніший стосовно хижих і копитних. Список рукокрилих достовірніший у В. Абеленцева.

У період з 1967 по 1977 р. на території заповідника проводили теріологічні дослідження не лише співробітники заповідника, а й співробітники Інституту зоології АН УРСР (ІЗАН) та інших організацій. Зокрема, щорічно на ділянках заповідника проводили свої роботи відділи особливо небезпечних інфекцій Миколаївської та Херсонської обласних СЕС, результати їх робіт сприяли інвентаризації та визначенню чисельності й стану розмноження мишовидих гризунів та землерийок. Обліки копитних у заповіднику 1976 р. провів науковець ІЗАН В. Крижановським.

У 1977 р. опубліковано новий анотований список ссавців заповідника [Берестенников 1977]. Цей список включав 44 види: 7 видів комахоїдних, 9 рукокрилих, 1 зайцеподібних, 15 видів гризунів, 9 хижих, 3 види ратичних. Згідно з цим списком, у теріофауні заповідника відбулися певні зміни: не виявлено на заповідних ділянках слідів тхора лісового, норки європейської

та видри, які стали зникати в цілому в районі Дніпро-Бузького лиману. До 1977 р. зник з території заповідника також бабак, якого двічі намагалися акліматизувати. Хом'як звичайний, пацюк чорний, щур водяний не були виявлені на заповідних ділянках. Порівняно зі списком О. Гізенка [1967], зросла кількість видів рукокрилих: з'явилися лилик двоколірний, нічниця вусата. Скоротився перелік хижих. На території заповідника знову з'явилася свиня дика, відзначено заходи лосів. З 1947 р., після 30-річної перерви, з північно-східних регіонів у бік Причорномор'я починається експансія вока [Гурський 1989].

До 50-річчя Чорноморського заповідника видавництво «Наукова думка» видало 1978 р. збірник наукових праць. У цьому виданні опубліковано декілька теріологічних праць, зокрема результати досліджень з екології польовки гуртової, яку вивчала співробітниця лабораторії охорони природи ІЗАН І. Рогатко [1978].

У 1970–90-х рр. на території заповідника проходили навчальну та переддипломну практику студенти-зоологи Херсонського педінституту (нині Херсонського державного університету, під кер. С. Семенова), Львівського державного університету (під кер. Н. Полушиної), Запорізького державного університету (під кер. В. Домнича). За завданнями наукової частини заповідника проводили польові дослідження юннати Ленінградської юннатської станції «Хрестовий острів» (під кер. А. Ляндзберга).

З 1977 р. у заповіднику почали регулярно працювати Миколаївська та Херсонська обласні СЕС, які щороку подавали до ЧБЗ звіти із зазначенням обсягу та результатів робіт (виконавці — К. Воронова та О. Кириченко) [Кириченко 2020]. Їхні звіти увійшли до «Літописи природи». З 1978 по 1987 р. спостереження за ссавцями на території заповідника проводили співробітники ЧБЗ спільно з колегами з Інституту зоології АН УРСР. Чисельність та розподіл оленів вивчав співробітник Центральної лабораторії охорони природи В. Присяжнюк [1979].

Дуже низьку чисельність мишівок степових у 1980 р. відзначила М. Баскевич (ІЕМЕЖ АН СРСР, Москва). Дослідження забруднення заповідних біоценозів хлороорганічними сполуками у цей період проводила Лабораторія охорони природи ІЗАН. Серед об'єктів досліджень були й ссавці — їжак «звичайний» і полівка «звичайна» (звіт за 1980 р.)⁵.

У 1981 р. поширення та чисельність видів-червонокнижників вивчала співробітниця Лабораторії охорони природи ІЗАН Н. Філіпчук. У 1982 р. облік копитних і хижих проводили В. Крижанівський та В. Горлинський. Чисельність і живлення лисиці звичайної вивчала Л. Шевченко. У 1983 р. цим питанням займався й О. Гізенко. Чисельність та біотопний розподіл гризу-

⁵ Назви видів у тогочасному розумінні. Тепер місцеві популяції їжаків «звичайних» і полівок «звичайних» відносять до інших видів — *Erinaceus roumanicus* та *Microtus levis*.

нів на Соленоозерній ділянці та на ділянці Ягорлицький Кут вивчали співробітники Відділу популяційної екології ІЗАН під керівництвом І. Ємельянова. В 1985 р. Відділ популяційної екології ІЗАН досліджував чисельність землерийок на Соленоозерній ділянці (І. Жежерін), на початку 1990-х років розподіл і видовий склад *Soricidae* вивчала А. Мішта. У 1986 р. проводилися обліки мишоподібних гризунів на Івано-Рибальчанській ділянці (О. Михалевич, І. Ємельянов, С. Золотухіна).

Крім того, відомості про відносну чисельність дрібних ссавців надавали заповіднику співробітники інших відділів ІЗАН: відділу гельмінтології (Л. Шарпило, В. Ткач); відділу морфології (С. Лебедев, О. Титов); відділу популяційної екології (різні фахівці під кер. І. Ємельянова); всі такі звіти зберігалися у науковому архіві ЧБЗ. Фауну рукокрилих у 1988–1990 рр. вивчала Є. Сологор (Луцький державний університет).

За результатами цих та власних досліджень теріофауни регіону Чорноморського заповідника у 1996 р. опубліковано анотований список ссавців [Селюніна 1996], у 2012 р. його поновлено і це — останній на сьогоднішній день список видів [Селюніна 2013].

Цікаві відомості про видовий склад фауни надавав у заповідник співробітник НВП «Білобережжя Святослава», дуже спостережливий зоолог О. Маркауцан [Селюніна & Маркауцан 2001]. Фауну хижих ссавців регіону вивчав Є. Роман. Постійний моніторинг за станом популяції дрібних ссавців з 1981 р. почала проводити співробітниця заповідника Л. Бескровна. З 1983 р. дотепер розділ «Ссавці» програми «Літописи природи» веде автор цього огляду [Селюніна 2000, 2013].

Значну допомогу з визначення гризунів, хижих і кажанів завжди надавав допомогу автору (і загалом заповіднику) науковий співробітник Національного науково-природознавчого музею НАН України І. Загороднюк. З визначенням кажанів допомагала О. Годлевська.

Підсумки інвентаризаційних досліджень

Теріофауна, заповідника достатньо вивчена. Дотепер ЧБЗ забезпечив збереження унікальних еталонних фрагментів причорноморського степу, піщаного лісостепу, прибережного-острівного комплексу. Різноманіття тваринного та рослинного світу, високий рівень ендемізму, геоморфологічна і ландшафтна унікальність визначають заповідні ділянки в раритети європейського рівня [Юрченко 2013].

Чорноморський заповідник є одним із найстаріших заповідників. Традиції наукових досліджень усталені багаторічним досвідом кількох поколінь науковців. Результати наукових досліджень, багаторічного моніторингу є основою для розробки ефективних заходів зі збереження унікальних природних комплексів регіону.

Участь заповідника у роботі Теріологічного товариства

Всі роки існування товариства — спочатку у складі Всесоюзного (ВТТ, з 1972 р.), а згодом як Українського відділення ВТТ (з 1982) і потім як УТТ, заповідник і його співробітники бере активну участь у різних подіях — семінарах, з'їздах, конференціях, школах, форумах. З 1993 р., коли почала свою діяльність мережа Теріологічна школа-семінар зоологів заповідних територій та біологічних стаціонарів, співробітники заповідника незмінно брали участь у всіх таких щорічних форумах, а 2012 р. стали господарями 19 теріошколи [Селюніна *et al.* 2014].

Зокрема, протягом 24–29 вересня 2012 р. в Залізному Порті на базі одного з рекреаційних центрів поруч з заповідною ділянкою «Потіївська» було проведено XIX Теріологічну школу-семінар.

Темою школи стала «Роль заповідних територій у збереженні фауністичних комплексів», а її учасниками стали 51 зоолог з різних областей України та Білорусі, Польщі та Азербайджану, які представляли 31 установу. Організаторами від заповідника виступили З. Селюніна, Ю. Москаленко та ще кілька колег. Серед різноманітних форм активності були й польові заняття, які пройшли на кількох різних ділянках заповідника.

Рис. 4. Пам'ятні моменти з 19 Теріошколи в Чорноморському біосферному заповіднику: ліворуч — аудиторна робота (Залізний Порт, 25.09.2012), праворуч — заняття в польовому класі (Івано-Рибальчанська ділянка, 26.09.2012); внизу — учасники виходу на Потіївську ділянку (25.09.2012). Фото І. Загороднюка.

Література

- Абеленцев, В. И. 1967. Полезные звери Черноморского заповедника и их охрана. *Тезисы докладов научной конференции, посвященной 40-летию Черноморского госзаповедника АН УССР*. Киев, 1–5.
- Берестенников, Д. С. 1977. Млекопитающие Черноморского заповедника. *Вестник зоологии*, № 2: 12–17.
- Берестенников, Д. С., А. И. Гизенко, В. М. Самош. 1969. *Ондатра*. Наукова думка, Київ, 1–90.
- Браунер, А. А. 1929. По приморским и песчаным заповедникам Украины. 3. Солено-озерная дача. 4. Буркуты. *Український мисливець та рибалка*, № 10: 10–26.
- Габимуль, К. 1785. *Критическое описание Таврической области по ее местонахождению и всем трем царствам природы*. Петербург, 1–198.
- Гизенко, А. И. 1967. Фауна наземных млекопитающих Черноморского заповедника. В кн.: *Тезисы докладов научной конференции, посвященной 40-летию Черноморского госзаповедника*. АН УССР. Киев, 20–23.
- Гурский, И. Г. 1978. Волк в северо-западном Причерноморье (участок обитания, структура популяции, размножение). *Бюллетень МОИП. Отдел биологический*, **83** (3): 29–39.
- Загороднюк, І. В. 2022. Василь Іздебський — теріолог, дослідник фауни Нижнього Придніпров'я. *Novitates Theriologicae*, **14**: 137–139. URL
- Зубко, Я. П. 1940. Фауна ссавців Нижнього Дніпра. *Наукові записки Харківського державного педагогічного інституту*, **4**: 49–87.
- Кириков, С. В. 1959. *Изменения животного мира в природных зонах СССР в XIII-XIX вв. (Степная зона и лесостепь)*. Изд-во АН СССР, Москва, 1–176.
- Кириченко В., 2020. Миші роду *Sylvaemus* (Rodentia, Muridae) у Миколаївській області (Україна). *Novitates Theriologicae*, **11**: 6–11. CrossRef
- Лисецький, О. С. 1960. Деякі дані про поширення птахів і ссавців на Україні. *Збірник праць зоологічного музею*, **29**: 19–20.
- Мигулін, О. О. 1938. *Звірі УРСР (матеріали до фауни)*. Вид-во АН УРСР, Київ, 1–426.
- Орлова, З. С., И. Д. Ратнер. 1993. *Из истории заселения Херсонщины*. Херсон, 1–128.
- Пачоский, И. К. 1906. *Объяснительный каталог естественно-исторического музея Херсонского губернского земства*. Херсон, 1–207.
- Пидопличко, И. Г. 1954. *О ледниковом периоде. История четвертичной фауны европейской части СССР. Выпуск 3*. АН УССР, Киев, 1–222.
- Присяжнюк, В. Е., И. У. Юсупова. 1979. Некоторые биохимические показатели состояния популяции пятнистого оленя в Черноморском заповеднике. *Вестник зоологии*, № 2: 52–57.
- Рековец, Л. И. 1994. *Мелкие млекопитающие антропогена юга Восточной Европы*. Наукова думка, Киев, 1–371.
- Рогатко, И. В. 1978. К экологии полевки общественной, обитающей в Черноморском государственном заповеднике. *50 лет Черноморскому государственному заповеднику*. Материалы республиканского семинара-совещания. Наукова думка, Київ, 132–134.
- Руммель, В. Ю. (сост.). 1899. *Джарьлгачский залив, Евпатория, Севастополь. Результаты изысканий, произведенных в 1896 г.* Санкт-Петербург, 1–211. (Серия: Материалы для описания русских коммерческих портов и истории их сооружения. Вып. 27).
- Селонина, З. В. 1996. Млекопитающие. Позвоночные животные Черноморского биосферного заповедника (аннотированные списки видов). *Вестник зоологии. Отдельный выпуск № 1*: 39–43.
- Селонина, З. В. 2000. Организация экологического мониторинга фаунистических комплексов в Черноморском биосферном заповеднике. *Природничий альманах. Біологічні науки (Херсон)*, **1**: 93–100.

- Селюнина, З. В., О. А. Маркауцан. 2001. Дополнения к аннотированному списку млекопитающих Черноморского биосферного заповедника. *Научные труды зоологического музея ОГУ. Том 4*. Одесса, 95–97.
- Селюнина, З. В. 2013. Результаты мониторинга териофауны Черноморского биосферного заповедника в 2000–2012 гг. *Природничий альманах. Біологічні науки*, **18**: 147–167.
- Селюнина, З. В. 2014. Зміни складу териофауни регіону Чорноморського заповідника в результаті інвазії видів (історія вивчення ссавців та господарського освоєння регіону). *Праці Теріологічної Школи*, **13**: 69–80. [CrossRef](#)
- Селюнина, З., Ю. Зізда, І. Загороднюк. 2014. Звіт про роботу XIX Теріологічної школи-семінару «Роль заповідних територій у збереженні фауністичних комплексів». *Праці Теріологічної школи*, **12**: 129–133. [CrossRef](#)
- Сокур, І. Т. 1961. *Історичні зміни та використання фауни ссавців України*. Вид-во АН УРСР, Київ, 1–84.
- Топачевский, В. А., А. Ф. Скорик, Л. И. Рековец. 1984. Древнейшие тушканчиковые подсемейства Lophocricetinae (Rodentia, Dipodidae). *Вестник зоологии*, № 4: 32–45.
- Черняков, Д. А. 2007. *Очерк истории Черноморского заповедника*. ОАО «ХГТ», Херсон, 1–64.
- Шарлемань, М. 1929. Дещо про Надморські заповідники. *Український мисливець та рибалка*, № 2–3: 9–11.
- Юрченко, А. П. (ред.). 2013. *Перлина північного Причорномор'я. Чорноморський біосферний заповідник*. Наддніпряночка, Херсон, 1–148.

Резюме

СЕЛЮНИНА, З. Історія теріологічних досліджень в регіоні Чорноморського біосферного заповідника. — Історія вивчення фауни пов'язана з історією господарського освоєння регіону. Фауністичні дослідження півдня України можна поділити на три періоди: описовий, інвентаризаційний (з видовою систематикою), моніторинговий. Ці періоди не мають чітких часових меж та перекривають один одного. Найбільш інтенсивні дослідження флори та фауни, в т.ч. й теріологічні дослідження проводилися в 1920-ті роки, результатом яких стало створення Надморських та Піщаних заповідників, частиною яких став Чорноморський заповідник. Після підпорядкування заповідника до Академії наук теріологічні дослідження набули більш систематизованого напрямку та перейшли на більш високий рівень. Крім невдалих акліматизаційних робіт, були проведені інвентаризаційні дослідження, вивчення біології та сучасної систематики різних груп ссавців, в першу чергу, гризунів, та видів, що охороняються. Моніторинговий період вивчення ссавців триває й зараз, дослідження охоплюють питання, що пов'язані з роллю ссавців в екосистемах регіону та вплив на популяції антропогенного навантаження.